

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «СІМ'Я» У ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Чутчева О. Г.

кандидат юридичних наук, доцент

доцент кафедри правознавства

*Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля*

В статье рассматривается категория «семья» в регулировании общественных отношений, опосредованных правом социального обеспечения. Исследуются характерные признаки и классификация семьи в правом регулировании отношений в сфере социального обеспечения. Предлагается определение категории «семья» в соответствии с современными потребностями и целями социального обеспечения.

In the article a category is examined «family» in adjusting of the public relations mediated by a right for public welfare. Characteristic signs and classification of family are explored in the right adjusting of relations in the field of public welfare. Determination of category is offered «family» in accordance with modern necessities and aims of public welfare.

У статті розглядається категорія «сім'я» у регулюванні суспільних відносин, опосередкованих правом соціального забезпечення. Досліджуються характерні ознаки та класифікація сім'ї у правовому регулюванні відносин у сфері соціального забезпечення. Пропонується визначення категорії «сім'я» відповідно до сучасних потреб та цілей соціального забезпечення

Ключові слова: сім'я, право соціального забезпечення, сімейні відносини, багатодітна сім'я, договір про солідарність.

Протягом двадцяти років незалежності в Україні відбулася суттєва трансформація сучасної галузі права соціального забезпечення, що зумовила, з одного боку, розширення переліку понять та термінів, а з іншого, - їх протиріччя, багатозначність та відсутність єдиної впорядкованої галузевої єдності. Майже кожен закон у сфері соціального забезпечення встановлює загальні визначення термінів в цілях регулювання відносин, що передбачається саме цим законом. Сьогодні слід констатувати відсутність багатьох загальних легальних дефініцій, що суттєво ускладнює реалізацію соціальних прав та уповільнює процеси державотворення.

У межах цієї статті спробуємо визначити юридичне поняття сім'ї та адаптувати його до потреб права соціального забезпечення у сучасних умовах. Слід зазначити, що питання визначення сім'ї у праві постійно було під увагою дослідників багатьох галузей права: і сімейного, і цивільного, і підприємницького, і, звичайно, права соціального забезпечення (М.В. Антокольська, Є.М. Ворожейкін, В.П. Галаганов, Н.Є. Єгоров, Л.В. Кулачок, Б.І. Сташків, Ю.С. Червоний та ін.). Але й досі немає єдиного юридичного визначення сім'ї, придатного для загального застосування у правозастосовній практиці, що порушує єдність правового впливу на суспільні відносини та провокує багато практичних ускладнень, зокрема, у межах права соціального забезпечення. Як справедливо зазначає Є.М. Ворожейкин, не може бути декількох визначень поняття сім'ї для різних галузей права, хоча у понятті члена сім'ї кожною галуззю права може відображатися притаманна лише їй специфіка [1, 33]. Більше того, даючи дефініцію сім'ї, слід мати на увазі, що вона, за визначенням багатьох дослідників, є явищем, що історично змінюється та трансформується разом із розвитком суспільства: спочатку під впливом природних причин, а потім – економічних (кривоспоріднена сім'я, сім'я пуналуа, парна сім'я тощо) [2, 196]. Внаслідок чого і категорія «сім'я», як визначав свого часу Г. Ф. Шершеневич, «поддається историческим колебаниям» [3, с. 420].

Відповідно до чинного в Україні соціально забезпечувального законодавства право на отримання відповідних соціальних надань не завжди персоніфіковане, тобто може виникнути як у окремого громадянина (пенсія за віком, утримання у спеціалізованих закладах для інвалідів), так і у цілої сім'ї (пенсія у випадку втрати годувальника, допомога малозабезпеченій сім'ї). При цьому, якщо йдеться про сім'ю, на практиці виникає ціла низка питань стосовно визначення сім'ї у правових відносинах, встановлення кола її членів та критеріїв сумісного мешкання і т.п.

Насамперед необхідно визначитися щодо сім'ї як категорії, що дозволяє регулювати відповідні відносини за допомогою норм права. Тобто сім'ї як складової правовідносин. У теорії права існує декілька головних варіантів вирішення проблеми визначення того, кого слід розуміти під суб'єктом права (правових відносин) та як їх класифікувати. Узагальнюючи їх всі, можна зазначити головну ознаку: суб'єкт правових відносин – це особа, яка є носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, передбачених правовою нормою. При цьому усіма ознаками суб'єкта правових відносин наділяється фізична особа та передбачається правова фікція щодо існування інших суб'єктів, таких як, наприклад, юридична особа.

У цьому випадку доречно пригадати вислів відомого правознавця Г.Ф. Шершеневича, який стверджував, що «субъект права составляет лишь прием юридической техники. Все право существует ради интересов людей, и если эти интересы приводят в настоящее время к тому, что каждый человек считается правоспособным, те же интересы требуют создания субъектов права и помимо человека...

Всякий субъект права есть представление, внушенное объективным правом ради большего удобства разграничения человеческих интересов. В этом случае субъектом права пользуются как точкой или линией в математике, как меридианом в географии, - их нет в действительности, но предположение их необходимо» [3, с. 324].

Отже, до таких суб'єктів правових відносин, що існують «помимо человека» «для интересов людей», можна віднести і сім'ю. При цьому сім'я з великою долею умовності може укладатися у загальновизнану у теорії права класифікацію суб'єктів права. Так, наприклад, В.Н. Протасов поділяє суб'єктів права на фізичних осіб, організації, суспільні утворення (народи, нації) [4, 182]. У чому саме полягає ця умовність? Якщо припустити, що сім'я – суспільне утворення, то треба визначити її як колективного суб'єкта правових відносин. На цю обставину, до речі, зауважують і спеціалісти з права соціального забезпечення [5, 115]. Але відповідно до Сімейного кодексу України сім'я може утворюватися і з однієї особи [6, 34]. А відповідно до соціально-забезпечувального законодавства сім'ю можуть складати також одинока мати (батько) та дитина [7].

Визначення сім'ї тісно пов'язане з встановленням підстав її виникнення. Відповідно до ч.4 ст.3 Сімейного кодексу України сім'я утворюється на підставі шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення, а також інших підставах, що не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Таким чином, сімейне законодавство поділяє підстави утворення сім'ї на природні та інші.

В разі виникнення сім'ї з природних підстав (шлюб, кровна спорідненість тощо) питань щодо наявності сімейних відносин для цілей соціального забезпечення не виникає, оскільки такі підстави-юридичні факти згідно з вимогами чинного законодавства відносяться до актів громадянського стану і їх можна підтвердити за допомогою відповідного свідоцтва. Але встановлення сім'ї у соціально-забезпечувальних правовідносинах передбачає надання чіткої відповіді на питання щодо її юридичного існування й у тих випадках, коли її виникнення пов'язується Сімейним кодексом України з іншими причинами як юридичними підставами виникнення сімейних правовідносин. Однією з таких підстав, зокрема, є спільне життя.

Так, у|в,біля| передбачених| сімейним законодавством| випадках| суб'єктами сімейних правовідносин можуть| бути| особи|особи|, які спільно проживають| і перебувають| у|в,біля| фактичних| шлюбних| відносинах. Наприклад, це| стосується випадків поширення| режиму спільності на майно| жінки і чоловіка, які| проживають| однією сім'єю, але| не перебувають| у|в,біля| шлюбі між собою (ст. 74 Сімейного кодексу України) [8]. Такі особи|особи| стають| учасниками| сімейних правовідносин і тоді, коли одна з них одержує право на утримання| відповідно до ст. 91 Сімейного кодексу України [8].

Разом з тим не можна ототожнювати спільне життя та спільне проживання, адже поняття «спільне життя» значно ширше і передбачає не тільки спільне проживання, а і спільність сімейних інтересів, взаємну потребу у постійному спілкуванні та взаємодопомогу тощо. До того ж Сімейний кодекс України не достатньо чітко встановив підстави виникнення права на утримання жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі. Зокрема, це стосується терміносполучення «тривалий час» для визначення часу, необхідного для визнання між відповідними особами сімейних стосунків. Деякі правознавці орієнтуються у цьому випадку на ст. 76 Сімейного кодексу України, відповідно до якої колишнє подружжя, якщо їм до досягнення встановленого законом пенсійного віку залишилося не більше ніж п'ять років, матимуть право на аліменти одне від одного після досягнення пенсійного віку, якщо вони проживали спільно не менше десяти років. Але вказана норма розповсюджується лише на подружжя у разі досягнення пенсійного віку, отже це положення може бути застосоване лише до того фактичного подружжя, яке також досягло пенсійного віку. Взагалі новація Сімейного кодексу України щодо легітимізації фактичного подружжя є достатньо сумнівною та викликає багато практичних питань. Наприклад, якщо один з фактичного подружжя одночасно знаходиться у зареєстрованому шлюбі визнання наявності фактичних сімейних правовідносин з усіма відповідними наслідками по суті є визнанням можливості полігамії, що є грубим порушенням ст. 30 Сімейного кодексу України. І як у цьому разі мають вирішуватися питання у сфері соціального забезпечення? Зокрема, хто має право на пенсію у разі втрати годувальника?

Безумовно, у цьому випадку для вирішення питань соціального забезпечення факт знаходження у шлюбно-сімейних стосунках має бути встановлено у судовому порядку доказуванням таких обставин: спільне проживання, наявність спільного господарства та його спільне ведення, прояв сімейних відносин перед третіми особами, взаємна підтримка та матеріальна допомога, особисте листування тощо. Але судова процедура займає певний час та додаткові фізичні та матеріальні зусилля, яких зацікавлена у соціальному наданні особа може не мати або має місце випадок коли, соціальне забезпечення потрібно якнаймога скоріше. Крім того, у сучасних умовах зростання кількості одиноких людей, та людей, які потребують елементарної допомоги (одинокі похилого віку, інваліди), призвело до утворення багатьох фактичних сімейних відносин, що ніяк не врегульовано чинним законодавством. З цією ж проблемою стикаються і гомосексуальні пари, які мешкають разом.

Показовим із цього приводу є досвід Франції, де законодавцем запропоновані зміни одразу до трьох кодексів (цивільного|громадянський|, податкового та соціального забезпечення), що одержали|отримали| назву закону про Цивільний|громадянський| пакт солідарності (далі - пакт). Пакт укладається між двома фізичними особами, незалежно від їх статі, для організації спільного життя. При цьому забороняється укладання пакту між родичами до третього ступеня спорідненості та особами, які вже знаходяться у шлюбі або уклали пакт солідарності з іншою особою. Пакт вважається

укладеним з моменту внесення виконавцем суду першої інстанції за місцем проживання одного з заявників відповідної заяви до реєстру. Партнери, зв'язані узами пакту, надають|роблять,виявляють,чинять| один одному взаємодопомогу і матеріальну підтримку, умови яких обумовлюються у пакті. Вони солідарно відповідальні| за борговими зобов'язаннями одне одного перед третіми особами. Майно, придбане|набуте| ними під час спільного проживання, підпадає під режим неподільного майна. У разі|в разі| смерті одного з партнерів|, той, хто переживає,| відповідає за податковими зобов'язаннями за період, що наступив|наступний| за смертю першого партнера. Відповідно до|із| змін до Кодексу соціального забезпечення на партнера за пактом переходять соціальні пільги, передбачені для іншого партнера, у випадку, якщо|у разі , якщо,в случае | перший партнер не скористався| раніше режимом соціальних пільг [9].

На жаль, у чинному сімейному законодавстві України угода може бути підставою лише для зміни сімейних правовідносин (ст. 93, 97, 99 Сімейного кодексу) та не може бути самостійною підставою для їх виникнення або припинення [8]. Ця прогалина має бути подолана, особливо враховуючи те, що ч.4 ст.3 Сімейного кодексу України передбачає можливість утворення сім'ї на будь-яких підставах, що не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Отже, існування такої собі угоди про солідарність із чітким визначенням необхідного кола питань та ще й зареєстрованого відповідним чином як акт громадянського стану значно б покращило життя багатьох людей, які не можуть відповідно до чинного законодавства брати шлюб, або не хочуть ускладнювати своє життя законним шлюбом із більш широким колом обов'язків.

Викликають проблеми й питання визначення кола членів сім'ї, або її склад. Як вже було зазначено, з одного боку, відповідно до ст. 3 Сімейного кодексу України права сім'ї має одинока особа [8], а з іншого, - сімейні права та обов'язки можуть поєднувати дорослих дітей, які вже мають свої сім'ї та їх батьків, неповнолітніх братів та сестер, які проживають в інших сім'ях. Тобто, мова йде про такі собі квазісімейні утворення, які складаються з багатьох сімейних пар та поколінь. У соціально-забезпечувальних відносинах вирішення цієї ситуації має важливе значення, оскільки від цього безпосередньо залежить вирішення питання щодо можливості отримання тих чи інших соціальних надань, а також визначення їх розміру (наприклад, врахування доходів всіх членів сім'ї).

Врахування доходів спільно проживаючих із заявником членів сім'ї передбачене законодавством багатьох країн (Німеччини, Франції, Великобританії та ін.). Так, у Німеччині соціальне відомство бере до уваги дохід та статок не тільки отримувача соціальної допомоги, а й всіх членів сім'ї, з якими він проживає. Так само наявність доходу передбачається, коли отримувач допомоги проживає з родичами (у тому числі й не близькими), які мають певних дохід, що значно перевищує розміри встановленої державою соціальної допомоги.

Європейська практика встановлення всіх членів сім'ї та їх статків, безумовно, більш практична та дозволяє надавати соціальну допомогу лише тим, хто дійсно її потребує, а не всім поспіль. Це більш індивідуалізує соціальні надання, а відповідно й зменшує кількість отримувачів із одночасним збільшенням розмірів відповідних виплат.

Але, не дивлячись на те, що в інших європейських державах дохід особи визначається з врахуванням долі доходу всіх проживаючих із заявником осіб, у тому числі і далеких родичів, така практика не є прийнятною для України. Адже, враховуючи вічне «квартирне питання» у наших умовах дуже часто зустрічаються випадки вимушеного спільного проживання декількох сімей, що не є єдиною сім'єю, оскільки вони не ведуть спільного господарства та не підтримують одне одного, а іноді і взагалі вороже налаштовані одне до одного. Разом з тим, зустрічаються випадки, коли члени однієї сім'ї постійно не мешкають разом , наприклад, внаслідок необхідності пошуку заробітку в іншій місцевості, навіть за кордоном, але при цьому складають єдину сім'ю і підтримують одне одного, у тому числі й матеріально. Можливо, у сучасних умовах в Україні було б більш корисно встановити відповідну класифікацію сімей для цілей соціального забезпечення. Зокрема, виокремити неповні сім'ї, багатодітні сім'ї, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, сім'ї з повторним шлюбом і т.п.

Окремі різновиди сім'ї містяться у різних спеціальних законах та не мають єдиної класифікації, що ускладнює їх розуміння та співвідношення. Відсутність такої єдиної класифікації вже сьогодні утворює певні складнощі у правозастосовній практиці. Так, у зв'язку з недостатньою визначеністю багатодітної сім'ї у чинному законодавстві відповідно до роз'яснень Міністерства праці та соціальної політики залишилися без соціального забезпечення сім'ї з повторним шлюбом, у яких діти мають різних батьків, адже немає нормативної відповіді на питання, чи може сім'я з повторним шлюбом вважатися багатодітною.

Підсумовуючи вищенаведене, можна дати наступне юридичне визначення сім'ї. Сім'я – це соціальна спільність, що об'єднує фізичних осіб, пов'язаних взаємними правами та обов'язками, які знаходяться у кровноспоріднених, юридичних або фактичних шлюбно-сімейних відносинах або відносинах відповідно до договору про солідарність.

Нові правові параметри сучасної сім'ї (визначення категорії та класифікація) мають бути нормативно закріплені і в сімейному праві, і в соціально-забезпечувальному законодавстві. Крім того, у Соціальному кодексі слід передбачити окремий розділ, що має містити взаємопогоджені загальні поняття та терміни у сфері соціального забезпечення, де, зокрема, має бути визначена і сім'я.

ітература:

1. Loi № 99/ 1944 du 15 novembre 1999 relative au pacte civil de solidarite Journal Officiel. 1999/ 16 novembre. No 265. P. 16969.
2. Белякова А.М., Ворожейкин Е.М. Советское семейное право. – М. – 1974. – 233с.
3. Галаганов В.П. Право социального обеспечения: учебник/ В.П. Галаганов. – М.: КНОРУС, - 2010. – 512с.
4. Закон України «Про охорону дитинства» // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 30. - Ст.142.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. – Т.2. – М., - 1955. – 396с.
6. Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины/ Под ред. Ю.С. Червоного. – К.: Истина. – 2003. -520 с.
7. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. – 2-е издание. – М.: Юрайт-М. – 2001. – 346с.
8. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - №21-22. – Ст.135.
9. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. Рига. – 1924. – 586 с